حسن قادر

بررسی تحول سیمای جنوبی ایوان تخت مرمر

بر مبنای عکسهای آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان

ایوان تخت مرمر، از عناصر مهم کالبدی مجموعهٔ کاخ گلستان، در طی زمان دستخوش تحولاتی شده است. با بررسی وضع کنونی بنا و نیز عکسهای تاریخی موجود در آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان، می‌توان به این تحولات پی برد.
با توجه به اینکه فن عکاسی در همان سالهای نخست پس از اختراع (در زمان ناصرالدین‌شاه) به ایران وارد شد، کهن‌ترین عکسهای مربوط به ایوان تخت مرمر از وضع نخست این ایوان، یعنی وضع احتمالی آن در اوایل دورهٔ ناصری، خبر می‌دهد، که بعید نیست با وضع ایوان در دورهٔ فتحعلی‌شاه یکسان باشد. عکسهای متأخر از وضع بنا در اواخر دورهٔ ناصری حکایت می‌کند. از مقایسهٔ این عکسها با وضع کنونی، می‌توان به تغییرات بنا پس از دورهٔ ناصری پی برد.

ایوان تخت مرمر در شمال میدان پانزده خرداد (ارگ سابق) در مجموعهٔ کاخ‌موزهٔ گلستان قرار دارد. دو عمارت در شرق و غرب این ایوان واقع‌اند: در شرق آن، اتاقی است که خلوت کریم‌خانی را به تالار مخصوص مرتبط می‌کند و بخش غربی اتاقی الحاقی است که امروزه محل استقرار کارکنان کاخ است و تا نرده‌های کنار خیابان ادامه دارد.

در شمال و جنوب بنا نیز دو حیاط و فضای سبز هست. حیاط جنوبی همان حیاط اصلی کاخ است، با حوضی در جلو ایوان و باغچه‌هایی با درختان کهن‌سال که در دو ردیف در امتداد حوض تا ورودی کاخ کشیده شده است. در شمال، محوطهٔ سبزی که اکنون متعلق به وزارت امور اقتصادی و دارایی است این بنا را محدود می‌سازد. مدخل ایوان از حیاطْ دو دهلیز کفش‌کن مانند است.

یکی از مراحل مهم شناخت هر بنای تاریخی شناخت مراحل شکل‌گیریَ و تکامل آن است. این شناخت با مطالعهٔ کالبد بنا و بررسی اسناد و مدارک، مثل متون تاریخی، سفرنامه‌ها، نقشه‌ها، تصاویر قدیمی، طرحهای دستی، خاطرات و ...، ممکن می‌شود. ایوان تخت مرمر نیز از این قاعده مستثنا نیست و ما در این مقاله بر مبنای مقایسهٔ عکسهای تاریخی موجود مراحل شکل‌گیری و تحولات آن را بررسی خواهیم کرد.

تصاویر آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان بی‌شک منبعی موثق برای پاسخ گفتن به پرسشهای تاریخی محققان رشته‌های گوناگون است، از محققان فرهنگ و مردم‌شناسی و جامعه‌شناسی و معماری گرفته تا مورخانی که در حوزه‌های ویژه‌ای همچون آداب و رسوم عصر قاجار تحقیق می‌کنند. به همین سبب، تصاویر پرشماری که از ایوان تخت مرمر در آلبوم‌خانهٔ کاخ وجود دارد، منبعی و مهم و گویا برای مطالعهٔ تاریخی این ایوان به شمار می‌آید.

بسیاری از تصویرهای آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان دارای شرحی مختصر بر روی تصویر یا در حاشیهٔ آن هستند. این شرحها کار محقق را آسان‌تر می‌کند، با این همه، برای پیشگیری از خطا در تفسیر عکسها، هنگام بررسی آنها، باید دقتی ویژه به کار بست. مثلاً لازم

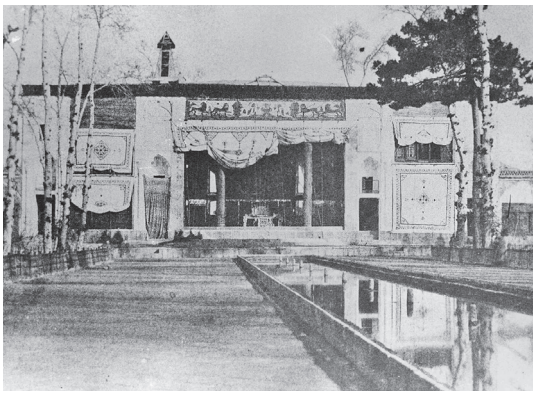

ت۱. (چپ) پشه، *صورت طلار تخت مرمر در دیوانخانه پادشاهی*، ۱۲۷۴ق، مأخذ: آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان، آلبوم ۹۱۱

ت۲. (راست) *سلام تخت مرمر*، مأخذ: همان، آلبوم ۶۷۹

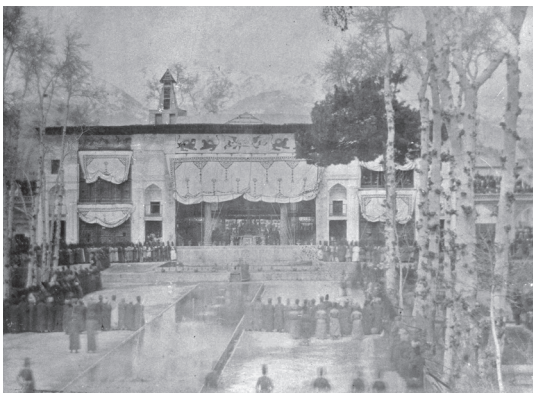

ت۳. (چپ) مأخذ: همان، آلبوم ۶۷۹

ت۴. (راست) *سلام تخت مرمر*، مأخذ: همان، آلبوم ۲۰۷

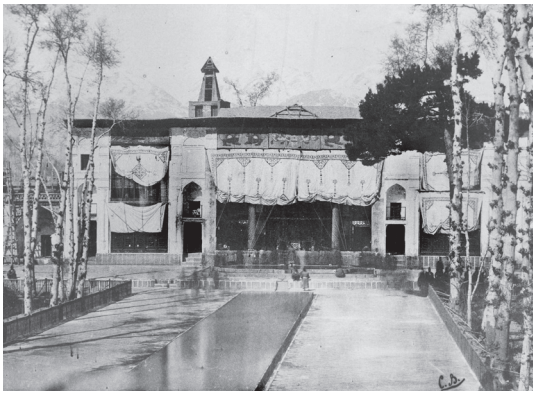

ت۵. (چپ) *تخت مرمر طهران*، مأخذ: همان، آلبوم ۱۶۱

ت۶. (راست) *تخت مرمر طهران*، ۱۲۲۷ق، مأخذ: همان

ت۷. (چپ) رضا عکاس‌باشی، *تالار تخت مرمر و سلام حضور مبارک*، همان، آلبوم ۱۴۲

ت۸. (راست) *حوض و تالار تخت مرمر همایونی*، مأخذ: همان، آلبوم ۳۳۶

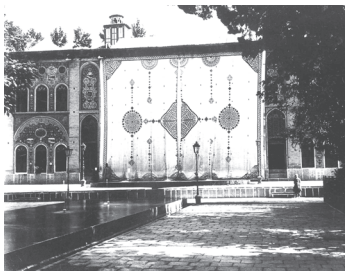

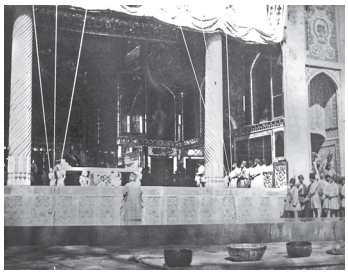

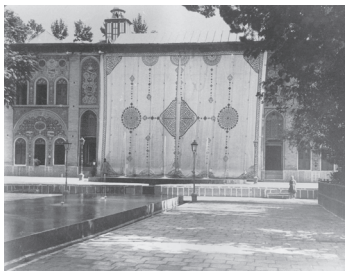
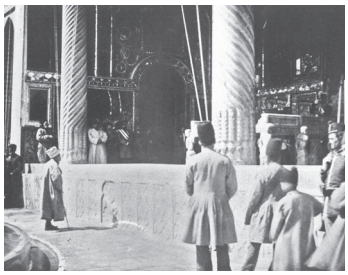
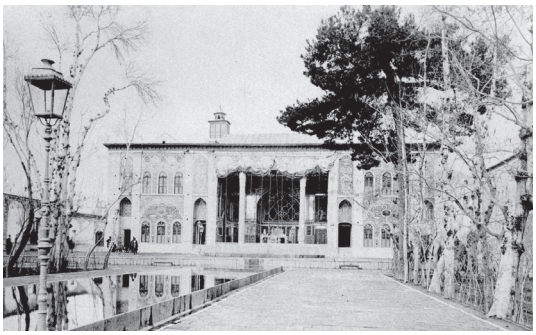
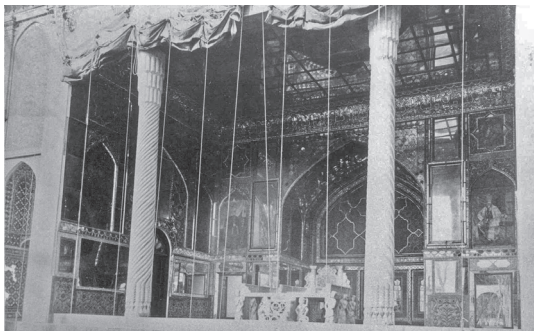

ت۹. (ر. ۱، چپ) عبدالله قاجار، *خانزاد عبداله قاجار، تخت مرمر در حالت سلام، دارالخلافهٔ ناصری*، ۱۳۰۰ق، مأخذ: همان، آلبوم ۲۰۹

ت۱۰. (ر. ۱، وسط) *سمت جنوبی تالار تخت مرمر و جنبی*، مأخذ: همان، آلبوم ۲۶۳

ت۱۱. (ر. ۱، راست) *مستوفیان و سایرین هستند که در حیاط مبارکهٔ تخت مرمر در هنگام سلام حضور مبارکهٔ در دوم عید نوروز و دوم عید رمضان ایلان‌نیل ۱۳۱۰*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان، آلبوم ۳۴۷

ت۱۲. (ر. ۲، چپ) *آقای نائب السلطنه اجرای سلام حضور مبارک می‌باشند در عمارت مبارکهٔ تخت مرمر در دوم عید نوروز و دوم شهر رمضان سنهٔ ۱۳۱۰ ایلان‌نیل*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان

ت۱۳. (ر. ۲، وسط) *ارباب مناصب نظامی و غیره هستند در سلام حضور مبارک در تخت مرمر در دوم عید نوروز سلطانی و دوم رمضان ایلان‌نیل سنهٔ ۱۳۱۰*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان.

ت۱۴. (ر. ۲، راست) *مجلس سلام است در دوم عید نوروز و دوم رمضان ایلان‌نیل ۱۳۱۰ که [؟] اعلیحضرت شاهنشاهی روح‌العالمین فداه بر روی تخت مرمر جلوس فرموده‌اند*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان.

ت۱۵. (ر. ۳، چپ) *سلام حضور مبارک است در دوم عید نوروز و دوم رمضان ایلان‌نیل ۱۳۱۰ که [؟] اعلیحضرت شاهنشاهی روح‌العالمین فداه بر روی تخت مرمر جلوس فرموده‌اند و دوربینی در دست مبارک دارند*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان.

ت۱۶. (ر. ۳، وسط) مأخذ: همان، آلبوم ۱۳۲

ت۱۷. (ر. ۳، راست) *مجدالدوله در روز سلام حضور مبارک در عمارت مبارکهٔ تخت مرمر در روز دوم عید نوروز و دوم ماه رمضان ۱۳۱۰ ایلان‌نیل عکس افتاده*، ۱۳۱۰ق، مأخذ: همان، آلبوم ۳۴۷

ت۱۸. (ر. ۴، چپ) *جلو عمارت تخت مرمر طهران*، ۱۳۰۵ق، مأخذ: همان، آلبوم ۱۳۴۸

ت۱۹. (ر. ۴، راست) *دیوانخانهٔ تخت مرمر است طهران*، ۱۳۰۵ق، مأخذ: همان

است جزئیات آنها را با هم و با وضع موجود تطبیق دهیم. همچنین باید تا حد امکان عکاس و تاریخ و زاویه و فاصلهٔ عکس‌برداری و موقعیت عکاس را بشناسیم.

از نظر تاریخی، تصاویر موجود از ایوان تخت مرمر در آلبوم‌خانهٔ کاخ گلستان را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱. تصاویر تاریخی پیش از سال ۱۳۱۰ق (ت۱ ـ ۸).

۲. تصاویر تاریخی مربوط به سال ۱۳۱۰ق (ت۹ ـ ۱۹).

۳. تصاویری که از ایوان گرفته نشده است؛ ولی می‌توان در آنها زوایای مختلف ایوان و اطراف آن را بررسی کرد (ت۲۰ ـ ۲۴).

شرح تصاویر دستهٔ اول (ت۱ ـ ۸)

در تصاویر دستهٔ اول، خود ایوان و در برخی از تصاویر حیاط و حوض دیده می‌شود. بسته به موقعیت دوربین و

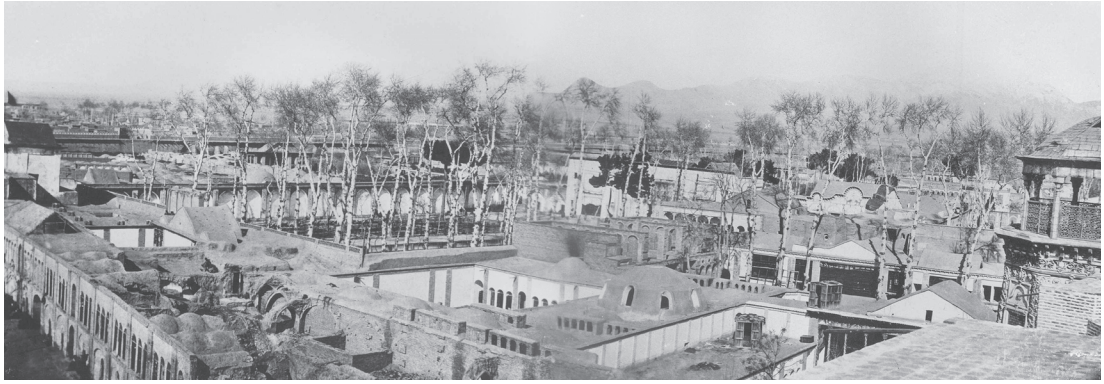

ت۲۰ و ۲۱. *ایضاً بهمان تاریخ و از پشت بام تکیه به طرف شمال انداخته شده دیوانخانه تخت مرمر و کوهای سمت کند سولقان پیداست*، ۱۳۰۵ق، مأخذ: همان، آلبوم ۱۴۴ (این دو تصویر را به یکدیگر متصل کرده‌ایم)

ت۲۲. (چپ) *سردرب شمالی دیوانخانه تالار مرمر*، مأخذ: همان، آلبوم ۲۶۳

ت ۲۳. (راست) *میدان ارگ همایونی و سردر سلام*، مأخذ: همان

ارتفاع و زاویهٔ دید آن، در بعضی از تصاویر لبهٔ پشت بام و دیوارهٔ مشبک آن نیز دیده می‌شود.

قاب نقاشی بالای ایوانْ اول تغییر کرده و سپس کاملاً پاک شده است و دیگر نقشی روی آن نمی‌بینیم. ارسی اتاقهای گوشوار در این دسته از تصاویر دو بار تغییر کرده است: نخست نقوش آنها دگرگون شده؛ سپس نقوش آنها حذف شده است. برج سمت چپ بالای بنا فقط در تصویر ۸ دیده می‌شود.

در طاق‌نمای بالای ورودیهای دو طراف ایوان تخت دو دریچه است که به حیاط جنوبی اشراف دارد و در تصویر ۸ مسدود شده است. احتمالاً در این دوره غلام‌گردها را تغییر داده و جلو مقرنسها را پوشانده‌اند.

در تصویر ۸، افزون بر پوشیده شدن دریچهٔ ارتباطی غلام‌گرد و حیاط، ساختمان برج تغییر کرده و پوستهٔ نقاشی شیروخورشید بر سنتوری بالای ایوان اضافه شده است. نیم‌ستونهای روی جرزهای سراسری بین ایوان، ورودی، گوشوار و راهرو انتهایی بنا تغییری نکرده؛ ولی در تصاویر دستهٔ بعد که پوسته دچار تحول شده، از بین رفته است.

در انتهای دو طرف بنا، سه ردیف طاق‌نما با ارتفاعی کمتر از خود بناست. در شرق، اولین طاق‌نمای متصل به بنا ارسی سه‌لنگه و نیز بامی دارد که هنگام مراسم برای تماشا روی آن می‌ایستادند. دو طاق‌نمای بعدی باز و برای رفت‌وآمد است. قرینهٔ همین سه طاق‌نما در غرب بنا دیده می‌شود. در آنها نیز، دو طاق‌نمای اولیِ چسبیده به بنا درهای کوچکی دارد که به راهروهایی راه می‌برد که به بام می‌انجامد. طاق‌نمای سوم خالی است و می‌توان از آن عبور کرد و به پشت بنا رفت. بالای این طاق‌نماها دیوارهٔ مشبک کوتاهی به ارتفاع تقریبی یک متر می‌گردد. پوستهٔ نمای جنوبی در این دسته از تصاویر تغییری نکرده است.

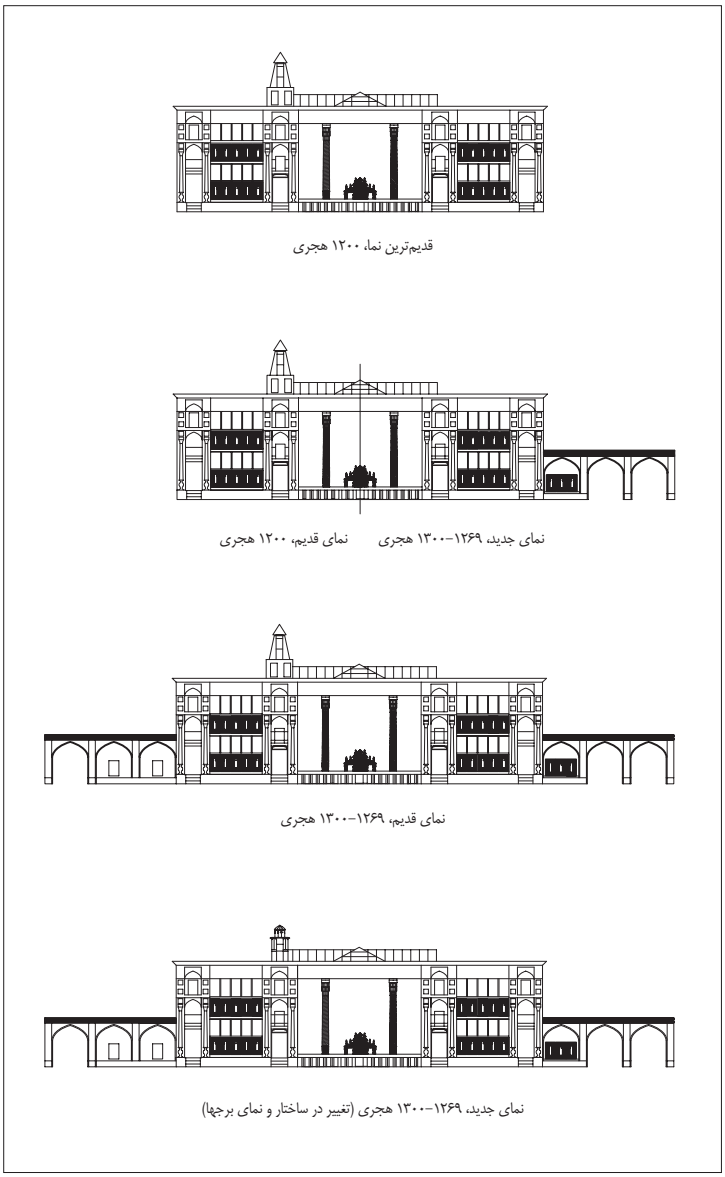

ت ۲۴. نمای ایوان تخت مرمر ۱۲۰۰–۱۳۰۰ هجری

شرح تصاویر دستهٔ دوم (ت۹ ـ ۱۹)

همگی این تصاویر نیز از نمای جنوبی بناست و با توجه به آنها می‌توان وضع نمای جنوبی و تغییرات آن را با وضع نما در دستهٔ اول تصاویر مقایسه کرد. وضع امروز نمای ایوان تخت مرمر با تناسبات قاب‌سازی و بازشوها و همچنین مصالح به کار رفته در تصاویر دستهٔ دوم تفاوتی ندارد.

از مقایسهٔ این تصاویر با تصاویر دستهٔ اول، درمی‌یابیم که تناسبات قاب‌سازی نمای جنوبی تغییر کرده؛ بازشوهای گوشوارها از ارسی پنج‌دری به سه در چوبی با کتیبهٔ نیم‌دایره تبدیل شده؛ شکل حوض مقابل ایوان دگرگون شده؛ مصالح نمای جنوبی از گچ به کاشی و آجر تغییر کرده؛ سه طاق‌نمای طرفین بنا در شرق و غرب از بین رفته و پلکانهایی مورب جانشین آنها شده است.

با توجه به مدت طولانی پادشاهی ناصرالدین‌شاه، ۱۲۶۴ـ۱۳۱۳ق، که قریب به پنجاه سال است و همچنین تاریخ تصاویر، دگرگونیهایی که در تصاویر دستهٔ دوم نسبت به دستهٔ اول دیده می‌شود حتماً در دورهٔ ناصری بوده است. چون تاریخ قطعی تصاویر دستهٔ اول روشن نیست، احتمال دارد برخی از تفاوتهایی که در وضع بنا در میان تصاویر دستهٔ اول دیده می‌شود مربوط به اوایل دورهٔ ناصری باشد. ولیکن براساس شواهد و مستندات تاریخی، ساخت خود تخت و تزیینات نقاشی قطعاً مربوط به دورهٔ فتح‌علی‌شاه است.

شرح تصاویر دستهٔ سوم (ت۲۰ ـ ۲۳)

در تصاویر ۲۰ و ۲۱، محدودهٔ باغ دیوان‌خانه، ارگ، و بناهای غربی آن مشخص است. در این تصاویر، سردر وروی باغ، که به «در سلام» معروف بوده، پیداست. همچنین می‌توان موقعیت عکاس را در تصاویر دستهٔ اول و دوم مشخص کرد. دو تصویر ۲۰ و ۲۱ از بام تکیهٔ دولت به سمت شمال و شمال غربی گرفته شده است. بخشی از سردر شمالی ارگ در تصویر ۲۱ و هم‌جواری تالار مخصوص و ایوان تخت مرمر (دیوان‌خانهٔ تخت مرمر) در تصویر ۲۰ پیداست.

در حاشیهٔ تصویر ۲۰ نوشته‌اند:

> ایضاً بهمان تاریخ و از پشت بام تکیه بطرف شمال انداخته شده دیوانخانه تخت مرمر و کوههای سمت کند سولقان پیداست.

و در حاشیهٔ تصویر ۲۱:

> ایضاً بهمان تاریخ از پشت بام تکیه دیوانخانه تخت مرمر و کوههای کند پیداست.

در تصویر ۲۲، نمایی از سر در ورودی باغ دیوان‌خانه و شیوهٔ کف‌سازی و حوض مستطیل‌شکل حیاط دیده می‌شود. البته اکنون اثری از این سردر و ملحقات آن نیست. □

کتاب‌نامه

تکمیل همایون، ناصر. *تهران، تاریخ اجتماعی و فرهنگی*، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۹، ۳ ج، ج ۱.

ذاکرزاده، امیرحسین. *سرگذشت طهران*، تهران، قلم، ۱۳۷۳.

ذکاء، یحیی. *تاریخچهٔ ساختمانهای ارگ سلطنتی تهران و راهنمای کاخ گلستان*، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۹.

ذکاء، یحیی و محمدحسن سمسار. *تهران در تصاویر*، تهران، سروش، ۱۳۶۹، ۲ ج، ج ۱.

سعدوندیان، سیروس و منصوره اتحادیه، *آمار دارالخلافه تهران (اسنادی از کریمان، حسین. تهران در گذشته و حال*، تهران، دانشگاه ملی ایران، ۲۵۳۵.

قادر، حسن. «طرح مطالعات و آسیب‌شناسی عمارت تخت مرمر (کاخ گلستان)»، تهران، کاخ‌موزهٔ گلستان، ۱۳۸۲ (منتشرنشده).

محمدزادهٔ مهر، فرخ. *میدان توپخانهٔ طهران، نگاهی به سیر تداوم و تحول در فضاهای شهری*، تهران، پیام سیما، ۱۳۸۱.

مصطفوی، محمدتقی، *آثار تاریخی طهران (اماکن متبرکه)*، تهران، انجمن آثار، ۱۳۶۱.

نجمی، ناصر. *دارالخلافهٔ تهران*، تهران، ۱۳۴۸.

ـــــــ. *تهران قدیم*، تهران، ۱۳۷۵.

ـــــــ. *ایران قدیم و تهران قدیم*، تهران، جانزاده، ۱۳۶۳.

نیکوهمت، احمد. «ملک‌الکتاب و عمارت تخت مرمر»، در: *وحید*، ش۱۳ (۱۳۵۴)، ص ۳۹۱ـ ۴۰۱.

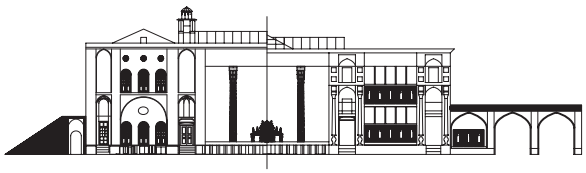

نمای قدیم، ۱۲۶۹–۱۳۰۰ هجری نمای جدید، ۱۳۰۰–۱۳۹۵ هجری

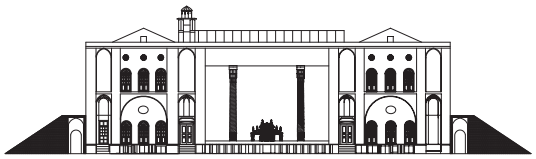

۱۳۰۰–۱۳۹۵ هجری

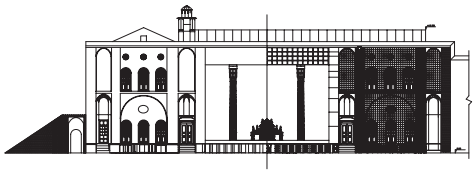

نمای جدید نمای قدیم، ۱۳۰۰–۱۳۹۵ هجری

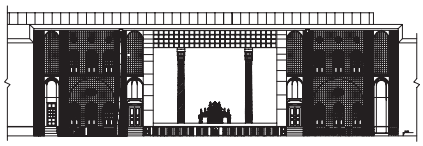

نمای وضع موجود

ت ۲۵. نمای ایوان تخت مرمر از ۱۳۰۰ هجری تا امروز